

□ **Son zamanlar saytlarda və dövrü mətbuatda “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya” lüğəti ilə bağlı məqalələr səngimək bilmir. Bu, Tərcümə Mərkəzinin “araşdırmaları”ndan başlayaraq, son iki ayda yeni qaydaların müzakirəyə verilməsi ilə daha aktual xarakter almışdır. Həmin müzakirələr iki istiqamətdə aparılır: lüğətə daxil edilən sözlər və orfoqrafiya qaydalarında təklif olunan dəyişikliklər.**

Mən birinci məsələ ilə bağlı öz fikirlərimi bölüşmək istərdim. Nəzərdən keçirilən materiallarda irəli sürülən iddiaların 90 faizi, belə məlum olur ki, lüğətçilik nəzəriyyəsinin müddəalarına uyğun deyildir. Hər bir elmi sahədə müəyyən qayda-qanunlar gözlənilirdi kimi, leksikoqrafiyanın da öz qanunları vardır. Azərbaycan leksikoqrafiyasının nəzəri cəhətdən işlənməsi ilk dəfə professor Əliheydər Orucov tərəfindən 1965-ci ildə “Azərbaycan dilinin filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları” əsərində işlənməmiş və burada izahlı lüğətə sözlərin daxil edilmə prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Sonralar çox təəssüf ki, nəyə görəsə, Azərbaycanda leksikoqrafiya nəzəriyyəsi kifayət qədər inkişaf etməmiş, digər dünya universitetlərindən fərqli olaraq bizim ali məktəblərdə lüğətçiliyə aid maarifləndirici bir fənn tədris edilməmişdir. Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, sözlərin lüğətə daxil edilməsi ilə bağlı lüğətçilikdən bixəbər bu qədər yazılarla üzləşirik.

Saytlarda bu mövzuda gedən yazılardan biri olan akademik Kamal Abdullayevin müəssisəsinə hörmətli akademiklərin həqiqətən lüğətçilik işini gözəl bilməsindən xəbər verir. Şəxsən öz adımdan və şöbəmizdəki bütün lüğətçilər adından Kamal müəllimə həqiqəti söylədiyinə görə təşəkkürümüzü bildirmək istəyirəm.

Keçək əsas mətləb: orfoqrafiya lüğətinə hansı sözlər daxil edilə bilər? Əvvəlcə aydınlaşdırmalıyıq:

Lüğətə sözlərin daxil edilməsində hansı prinsiplər gözlənilməlidir?

Bu barədə kiçik bir araşdırma aparmaq qərarına gəldim. Məqsəd inkişaf etmiş dünya leksikoqrafiyası ilə Azərbaycan leksikoqrafiyasının nəzəri və təbii iş prinsiplərini müqayisə etmək idi. Müasir dövrdə qabaqçıl lüğətlər olan “Kollins lüğəti” (Collins Dictionary), “Meriam Webster” (Merriam Webster), “İngilis dilinin Oksford lüğəti”nin (Oxford English Dictionary) saytlarına müraciət etdim. Azərbaycan lüğətçiliyi rus leksikoqrafiyasının təsiri altında formalaşdığından həm nəzəri, həm təbii cəhətdən iş prinsiplərini də əxz etmişdir. Bu baxımdan Ə.Orucovun adıçəkilən

kitabında ümumişlək olmayan leksikanın izahlı lüğətdə əks olunmasına geniş yer verilməsinə baxmayaraq, burada diferensiallığın təbii nəzərdə tutulur. Lakin bu diferensi-

allığı leksikoqraf hansı kriteriyalara əsasən müəyyənləşdirməlidir, dəqiq göstərilir. Qərb leksikoqraflarının iş prinsiplərini araşdırmağım, əslində, “hər şeyin dahiyənə sadə” olması faktı ilə məni heyran qoydu. Beləliklə, Qərb leksikoqrafiyası lüğətə sözlərin daxil edilməsi üçün üç xüsusiyyəti əsas götürür: a) lüğətin həcmi; b) toplanmış sözlərin sitatlarının işləndiyi sahələrinin sayı;c) lüğətin auditoriyası.

İndi isə bu bəndlərin təhlilini verək:

a) Lüğətin həcmi bilavasitə onun sözlüyünə və illüstrativ materialların lüğətdə yerləşdirilmə dərəcəsinə təsir göstərir. Kiçik həcmli lüğət məhdud tutuma malik olduğuna görə daha çox işlək sözləri əhatə edə bilər. Bu tip sözlər kartotekada çoxlu və fərqli mənbələrdən sitatlara malik olmalıdır. Lakin böyük həcmli lüğətlərə geniş tutuma malik olduğuna görə az sitata malik sözlər də daxil edilə bilər.

Hazırda dünya lüğətçiliyi bir-biri ilə daha böyük sözlüyə malik lüğət tərtib etmək uğrunda yarışır. Hələ 1961-ci ildə “İngilis dilinin Webster lüğəti” (“Webster’s Third New International Dictionary of the English Language”) 476 000 sözü əhatə edirdi. “İngilis dilinin Oksford lüğəti”ndə hal-hazırda 600 000 söz var. “Kollins” izahlı lüğəti həcm etibarilə bir cild olmasına baxmayaraq, 2014-cü il nəşrində 722 min sözü əhatə edir. 2340 səhifəlik, 260 x190 formatında nəşr olunan bu lüğətin çəkisi 2 kq 610 q təşkil edir. Alman dilinin “Duden”

izahlı lüğətində isə 400 000 leksik vahid verilmişdir. Rusiya Elmlər Akademiyasının Fundamental lüğətlər seriyasından 2013-cü ildə çapdan çıxmış “Rus dilinin orfoqrafiya lüğəti” akademik lüğətində 200 minə yaxın söz yer almışdır. Üç milyonluq Litva xalqının 20 cildlik izahlı lüğəti çap olunmuşdur.

Bizdə isə vəziyyətin acınacaqlı olan tərəfi ondadır ki, yerbəyerdən kiçik həcmli, yalnız ümumişlək sözlərdən və kök sözlərdən ibarət bir lüğət tərtib etmək tələbləri irəli

tekası təşkil edir. Leksik vahidlərin lüğətə daxil edilməsinin əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, sözün bir neçə sahədə işlənməsini sübuta yetirən sitatları olmalıdır. Əgər bütün sitatlar eyni bir mənbəyədirsə, sözün və ya söz birləşməsinin dəqiq izahını tapmaq mümkün deyilsə, onu lüğətə salmaq olmaz. Beləliklə, hər bir sitatın aşağıdakı elementləri vardır: söz; sözün işləndiyi cümlə; söz və cümlənin götürüldüyü mənbə haqqında biblioqrafik informasiya; adı və səhifəsi.

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya” lüğətinə hansı sözlər daxil edilməlidir?

sürülür. Bunu etmək olar, lakin o zaman adı “Azərbaycan dilində ümumişlək kök sözlərin orfoqrafiya lüğəti” olacaqdır. Bizim lüğətin adı isə – “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”dir.

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” fundamental akademik lüğət statusuna malikdir. Adından göründüyü kimi, burada müasir sözü işlənmir. Yəni ümumi dilimizin orfoqrafiya lüğəti nəzərdə tutulur. Bu, nə deməkdir? Yəni tək “müasir” dilimizdə deyil, ümumiyyətlə danışqda, ədəbiyyatımızda, dərsləklərdə, dövrü mətbuatda, saytlarda, rəsmi dildə, elmi ədəbiyyatda rastımıza çıxan bütün leksik vahidlər buraya daxil edilə bilər, çünki akademik və fundamental lüğətin sözlüyü müvafiq möhtəşəm həcmə malik olmalıdır. Yuxarıdakı müqayisələr göstərir ki, statusu akademik olan bir lüğət cılız, yalnız ümumişlək və kök sözlərdən ibarət sözlüklə çap edib dünyanı özümüzə güldürə bilmərik.

Ümumiyyətlə, leksik təbəqələrə diferensiallığın təbiiqini yalnız ötən əsrin 70-ci illərinin sovet lüğətçiliyində görmək mümkündür. Qərb lüğətçiliyində sözlərin lüğətə daxil edilməsində yalnız sitat faktoru rol oynayır. Müqayisə üçün qeyd edə bilərəm ki, “Oksford” və “Kollins” lüğətlərinin sözlüklərinə qatı vulqarizmləri olmayan qeyri-normativ leksika da salınır.

b) Lüğətçiliyin əsasını onun toplanmış sitatlardan ibarət karto-

c) Lüğətin sözlük tərkibi onun auditoriyasına görə müəyyənləşdirilir. Məsələn, məktəbli lüğəti (təbii ki, bu tip lüğətin həcmi kiçik olmalı, sözlüyü isə yalnız dərsləklərdəki sözlər əsasında tərtib olunmalıdır); terminoloji lüğətlər (ayrı-ayrı sahələr üzrə termin sistemlərini əks etdirməlidir; həcmi həm böyük, həm də kiçik ola bilər, məs., biologiya terminləri lüğəti, fizika terminləri lüğəti və s.), akademik izahlı lüğət (maksimal həcmdə olmalı, dilin bütün leksik təbəqələrini əhatə etməli, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, danışqda, ədəbiyyatımızda, dərsləklərdə, dövrü mətbuatda, saytlarda, rəsmi dildə, elmi ədəbiyyatda rastımıza çıxan bütün leksik vahidlər – ümumişlək leksika, məhəlli sözlər, etnoqrafizmlər, mifonimlər, terminlər, köhnəlmiş sözlər, qədim sözlər, tarixizmlər, neologizmlər və s. buraya daxil edilməlidir) və s.

Ümumişlək olmayan sözlərin orfoqrafiya lüğətinə salınması

SSRI Elmlər Akademiyasının 1978-ci ildə çap olunmuş “Rus dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin “Ön söz”ündə deyilir: “Lüğət orfoqrafik sorğu kitabı olduğuna görə, buraya təkcə ümumişlək sözlər deyil, ədəbi dildə geniş işlənməyən, lakin bədi və xüsusi ədəbiyyatlarda olan elmi və elmi-texniki terminlər, danışq

leksikası, dialektizmlər, köhnəlmiş sözlər, tarixizmlər və s. orfoqrafik normaya salınma ehtiyacı olan sözlər daxil edilir”. Daha sonra texniki terminlərin nəinki işlək olanlarının, hətta istifadədən çıxanlarının da orfoqrafik maraq kəsb etdiyinə görə lüğətə salındığı qeyd edilir.

Çox inkişaf etmiş Qərb leksikoqrafiyasında leksik təbəqə məsələsi heç bir vəchlə qabardılmır, sözün işləkliyini müəyyənləşdirən göstərici yalnız və yalnız kartotekada olan hər bir sözün sitatlarının aid olduğu

burada müəyyən məhdudiyəti tətbiq etmək lazım olduğunu da qeyd edir. Klassik sözlər ədəbiyyatşünasların, əruz vəznində yazan şairlərin, məktəblilərin istifadə etdiyi leksik vahidlərdir. Onların düzgün yazılışını göstərmək akademik lüğətin vəzifəsidir.

Leksikoqrafiyada dialektizmlərin lüğətə salınmasında 3 prinsip gözlənilir:

1) Bədi ədəbiyyatda personajın dilində onun xarakterini açmaq məqsədilə işlənməyən dialektizmlər. Bu tip leksik vahidlər leksikoqrafiya

[Tapdıq:] “Dovşanın başını xix elə” – deyib atanın üzünə baxdı.

(Ə.Vəliyev.)

Təqlidi və uşaq sözlərinin lüğətlərdə verilməsində orfoqrafik maraq məsələsi vardır. Yəni bu tip sözlər yazıçı əsərlərində, seirlərdə, nağıllarda necə yazılmalıdır? Leksikoqrafiya təcrübəsində bu cür leksik orfoqrafiya lüğətlərində hər zaman yer almışdır. Məsələn, “Rus dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin 1974, 1987-ci il nəşrlərində чик-чирик, мя-мя, кукареку və s. sözlərini görmək mümkündür. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin “Lüğətin quruluşu” hissəsində təqlidi sözlərlə bağlı məlumat əks olunmuşdur.

Saytlarda gedən “Orfoqrafiya lüğətində qondarma və mənası anlaşılmayan sözlər” ifadəsi nə qədər özünü doğruldur?

Hər bir sözün daşdığı məna yükü və işlənmə sahəsi vardır. Məsələn, saytlarda lazımsız və mənası anlaşılmayan söz kimi təqdim edilən “taraşsız” sözü “taraşsız üz” mənasında işlənməkdən başqa, terminoloji anlam ifadə edir. Taraşsız neft termini gəmidə nefti qəbuletmə, çəlləklərin tərpnəməməsi üçün onların bağlanması, çəlləyin üstünə etiket yapışdırılması, üstünün rənglənməsi, çəlləyin doldurulması və bağlanması üçün komission haqqı, nağd ödəmə zamanı güzəşt, kapitala görə faizə deyilir. Yaxud qondarma hesab edilən sözlərdən “almaçı” kəlməsi “Koroğlu” dastanında işlənir: “Koroğlu dedi: - Almaçı, əvvəl mənim ruzum qılıncımın ağzında, sonra da şəspərin başında.” İlk baxışda mənasız görünən bilən “meşəlilik” sözü meşəçilik sahəsində işlənməyən termindir: “Burada elə rayonlar vardır ki, tamamilə meşəsizdirlər və yaxud meşəlilik ümumi ərazinin 0,5-2 faizdən artıq deyildir”. (F.Ə.Əmirov. “Məhsuldar meşələrin yetişdirilməsi”).

Beləliklə, ümumişlək olmayan sözlərin “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nə daxil edilməsi olduqca vacibdir. Hazırda Azərbaycan lüğətçiliyi sahəsində kartoteka məsələsi problem olduğuna görə biz lüğətçilər Qərb leksikoqrafiyasındakı kimi sözlərin lüğətə daxil edilməsini zərgər daqqılıqla ilə həyata keçirə bilmirik. Lakin tezliklə bu problemin aradan qalxacağına, gələcəkdə daha mükəmməl lüğətlər yarada biləcəyimizə ümidvarıq.

Hər bir sözün daşdığı məna yükü və işlənmə sahəsi vardır. Məsələn, saytlarda lazımsız və mənası anlaşılmayan söz kimi təqdim edilən “taraşsız” sözü “taraşsız üz” mənasında işlənməkdən başqa, terminoloji anlam ifadə edir. Taraşsız neft termini gəmidə nefti qəbuletmə, çəlləklərin tərpnəməməsi üçün onların bağlanması, çəlləyin üstünə etiket yapışdırılması, üstünün rənglənməsi, çəlləyin doldurulması və bağlanması üçün komission haqqı, nağd ödəmə zamanı güzəşt, kapitala görə faizə deyilir. Yaxud qondarma hesab edilən sözlərdən “almaçı” kəlməsi “Koroğlu” dastanında işlənir: “Koroğlu dedi: - Almaçı, əvvəl mənim ruzum qılıncımın ağzında, sonra da şəspərin başında.” İlk baxışda mənasız görünən bilən “meşəlilik” sözü meşəçilik sahəsində işlənməyən termindir: “Burada elə rayonlar vardır ki, tamamilə meşəsizdirlər və yaxud meşəlilik ümumi ərazinin 0,5-2 faizdən artıq deyildir”. (F.Ə.Əmirov. “Məhsuldar meşələrin yetişdirilməsi”).

Beləliklə, ümumişlək olmayan sözlərin “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nə daxil edilməsi olduqca vacibdir. Hazırda Azərbaycan lüğətçiliyi sahəsində kartoteka məsələsi problem olduğuna görə biz lüğətçilər Qərb leksikoqrafiyasındakı kimi sözlərin lüğətə daxil edilməsini zərgər daqqılıqla ilə həyata keçirə bilmirik. Lakin tezliklə bu problemin aradan qalxacağına, gələcəkdə daha mükəmməl lüğətlər yarada biləcəyimizə ümidvarıq.

Təqlidi sözlər orfoqrafiya lüğətində verilməlidir mi?

Təqlidi sözlər köməkçi nitq hissələrinin yanında söz qruplarından biridir. Bu sözlərin dildə heç bir qrammatik mənası yoxdur və fikrin ekspressiv ifadə olunmasına xidmət edir, əşyanın hərəkəti haqqında obrazlı təsvir yaradır. İmperativ sözlər, uşaq sözləri də bu qəbildəndir.

Şırlıdayır novalçalar şırl-şırl, Quşlar uçar yuvasına pırl-pırl.

(M.Müsfığ)